

13. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 112.
14. Власенко В. М. Вказана праця. – С. 17.
15. Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964) / Б. Винар; Українське історичне товариство. – Мюнхен, 1965. – С. 23.
16. Витанович І. Вказана праця. – С. 115.
17. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 9.
18. Там само. – С. 7–8.
19. Там само. – С. 13.
20. Бородаєвський С. В. Теорія і практика кооперативного кредиту / С. В. Бородаєвський. – Подєбради: Вид. Т.-ва при УГА, 1925. – 367 с.
21. Статистико-економічний обзор Херсонської губернії за 1909 г. / Статистическое отделение при Херсонской губерн. земской управе. – Херсон: Паровая типо-літографія наслід. О. Д. Ходушиной, 1911. – С. 157.
22. Корелин А. П. Кооперація і кооперативне движение в Росії, 1860–1917 гг. / А. П. Корелин. – М.: РОСНЭП, 2009. – С. 366.
23. Бородаєвський С. В. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества / С. В. Бородаєвський. – СПб.: Тип. Н.В.Гаєвського, 1906. – С. 9.
24. Бородаєвський С. В. Кредитная кооперація в Росії і їх посередничество по совместным закупкам и сбыту / С. В. Бородаєвський. – СПб.: Тип. В.Кіршбаума, 1909. – 22 с.
25. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы по агрономическому отделению за 1913 г. – Херсон: Типо-літографія С. И. Ольховикова, 1914. – С. 117.
26. Евдокимов А. Кооперативный сбыт хлеба / А. Евдокимов. – Катеринославль, 1913. – С. 10–11.
27. Витанович І. Вказана праця. – С. 114.
28. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 318.
29. Второй Всероссийский съезд по кооперации в г. Киеве 1–7 августа 1913 г.: Труды. Вып. I. Общее собрание съезда. – К.: Типографія киевской 1-й артели, 1915. – С. 186–191.
30. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. – Прага: Український Громадський Видавничий Фонд, 1925. – С. 318.
31. Там само. – С. 324.

УДК 94(477):314.151.3-05.73/-054.65:341.43»19»

Щодо правової бази та механізмів виїзду з усрр іноземних біженців та військовополонених на початку 1920-х рр.

ОЛЕКСАНДР БЕЛІКОВ

(Донецький національний університет імені Василя Стуса)

У статті досліджується процес формування на початку 1920-х рр. правової бази та механізмів виїзду з УСРР іноземних біженців та військовополонених.

Робота базується на аналізі даних документів, що зберігаються у фонді 5 ЦДАВО України (передусім це матеріали Центрального організаційно-адміністративного управління евакостолу). Протягом останніх шести років були зроблені перші кроки у напрямку дослідження реєвакації біженців та військовополонених. Однак тема залишається малодослідженою.

Метою цієї статті визначено аналіз нормативно-правових підстав для реєвакації «тимчасового населення» України у 1922–1923 рр. та розгляд ситуації з відправкою на батьківщину іноземців, яка склалася у цей час на місцях (на прикладі Донецької губернії).

Завершення громадянської війни поклато початок правовому регулюванню в'їзду або виїзду іноземців з УСРР. Протягом 1920–1921 рр. були підписані угоди стосовно обміну військовополоненими та реєвакації з Німеччиною, Польщею, Литвою, Естонією тощо. У листопаді 1922 р. владою було розроблено спеціальну інструкцію про порядок реєстрації, складання списків, відправки на батьківщину контингента Укревака. До кінця 1922 р. в цілому був прописаний механізм виїзду з УСРР іноземних громадян. Сам процес відрізнявся неорганізованістю й всіляко гальмувався. Радянська влада намагалася не стільки допомогти біженцям, скільки припинити безкоштовну допомогу, перекласти економічний тягар на самих біженців. Протягом двох–трьох років багато з тих, хто бажав емігрувати, скористалися цією можливістю. Проте багато за різних причин залишилося в УСРР, і, радянський уряд продовжував використовувати іноземних громадян як козир у стосунках із закордонням.

Ключові слова: іноземці, правова база, механізми виїзду, біженці та військовополонені світової війни, оптанти.

Regarding the legal framework and mechanisms of the departure from soviet ukraine of foreign refugees and prisoners of war in the early 1920s.

OLEKSANDR BIELIKOV
(*Vasyl' Stus Donetsk National University*)

Purpose. The article is devoted to investigation the formation of legal framework and mechanisms departure from Soviet Ukraine of foreign refugees and prisoners of war in the early 1920s. This category of the population is most vulnerable and suffering from hunger, disease, war events, unemployment and so on. The way to home was stretched in the years since the Soviet government not to send people to hurry homeland. The theme is less explored. Only in the last 6 years made the first steps towards research themes re-evacuation of refugees and prisoners of war. The purpose of this article is the analysis of legal grounds for re-evacuation «temporary population» in Ukraine 1922–1923, consideration of the situation of sending foreigners home that prevailed at that time in the field (for example, the Donetsk province).

Approach. The research is based on analysis of data of documents stored in the fund 5 Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine (documents of the Central administration evakostolu).

Findings. During 1920–1921 Soviet Ukraine signed agreements on the exchange of prisoners and the re-evacuation of Germany, Poland, Lithuania, Estonia and others. In February 1920 Tsentropnenbezh was reorganized into the Central Department of evacuation (Tsentroevak). End of the Civil War marked the beginning of legal regulation of entry or departure of foreigners from Ukraine. The documents to prove citizenship had passports with visas from the Soviet polpred and border marks and even pre-revolutionary passport with registration or visa consular missions of the Russian Empire, as well as other documents (book of war, ticket refugee acts of civil status, even "ruchatelstva" "several witnesses in court) confirming citizenship abroad, but visas Soviet polpreda. To the foreign nationals were identified as those people who had their hands optatsiyni certificate.

In 1920–1921 held a mass internment of foreign refugees and prisoners of war (and hundreds of thousands of people went without permission). In November 1922 was designed specifically to instruction on the registration, drawing up lists, send home contingent Ukreva. This manual was drawn up on the basis of existing agreements between the USSR and the States and on the basis of circulars, orders, instructions Commissariat of USSR, Tsentrevaku in Moscow Komandviysk UkrKrymu.

Research implications. By the end of 1922 as a whole had been prescribed mechanism departure from the USSR foreign nationals. The process differed strongly and disorganization hampered. Soviet authorities tried to help not only refugees, many more free help to stop, shift the economic burden on the refugees themselves. Within two or three years, many of those who wanted to emigrate, took advantage of this opportunity. However, many left for various reasons and the Soviet government continued to use foreigners as a trump card in relations with foreign.

Value. The formation of legal framework and mechanisms departure from Soviet Ukraine of foreign refugees and prisoners of war in the early 1920s has practical importance in in modern society by reason of the spread of refugees and prisoners of war again.

Keywords: foreigners, legal base, mechanisms of departure, refugees of world war, prisoners of war of world war, optants.

На території радянської України на початку 1920-х років мешкала кількомільйонна іноземна громада. Її суттєвою складовою були біженці та військовополонені Першої Світової війни. Ця категорія населення була найбільш вразливою й зіштовхнулася з низкою проблем у розміщенні, проживанні, організації харчування, працевлаштуванні й отриманні

медичної допомоги. Питання повернення додому для цих людей мало вкрай важливе значення, проте реевакуація також зіткнулася з перепонами та проблемами. Дорога додому розтягнулася на роки. Люди стали пішками або розміними монетами в ігрищах більшовицької влади.

Дослідження питання біженців та військовополонених Першої світової війни починається ще у 1918–1920-х рр. Однією з перших була робота О. Анікста [1], яка містила кількісні дані щодо військовополонених на території Росії. У 1929 р. колишній голова Всеросійського бюро військовополонених І. Ульянов оприлюднив матеріали Першого Всеросійського з'їзду військовополонених соціал-демократів-інтернаціоналістів [2]. У 1935 р. вийшла стаття І. Шнейдера [3], де були розглянуті умови утримання та використання праці іноземних військовополонених у Росії. З середини 1950-х до середини 1980-х рр. були опубліковані численні роботи, що були присвячені аналізу участі військовополонених у революційних подіях та інтернаціональному русі на території колишньої Російської імперії [4]. До наукового обігу було введено багато архівного матеріалу й спогадів учасників.

Проте питання правового статусу іноземних полонених та біженців, умов їхнього існування, використання їхньої праці, реевакуації тощо не розглядалися. Пріоритетним було вивчення цієї тематики з точки зору інтернаціонального руху та виключної ролі у ньому більшовиків. Наприкінці 1980-х рр. розпочався процес перегляду ідеологічних парадигм. Першим результатом цього стала колективна монографія «Інтернаціоналісти». У ній було проаналізовано процес створення інтернаціональних частин, уточнено дані про кількість військовополонених [5]. У 1998 р. І. Щеров захистив дисертацію

стосовно організації діяльності колегій у справах полонених та біженців (полонбіжів) у 1914–1921 рр. на прикладі Смоленського краю [6].

Розвиток нормативно-правової бази утримання та використання військовополонених та біженців був проаналізований у працях Л. Белковец, проте авторка зосередилася, передусім, на матеріалах РРФСР [7]. Дослідження Ю. Фельштинського «До історії нашої закритості. Законодавчі основи радянської імміграційної та еміграційної політики» аналізує законодавчу базу нових радянських республік, містить порівняльний аналіз нормативно-правової бази України та Росії [8].

Дослідниця І. Белова досліджувала на матеріалах європейської частини Росії становище вимушених мігрантів біженців та військовополонених як іноземних, так і російських, протягом 1914–1925 рр. Авторка спромоглася дослідити проблеми, які раніше не підіймалися, у тому числі створення та ефективність радянських органів допомоги біженцям, культурно-освітню діяльність серед мігрантів, стихійний рух переселення у більш «хлібні райони» тощо [9]. Українська дослідниця Л. Жванко присвятила роботу біженцям Першої світової війни в Україні, проте вона дослідила процеси тільки до 1918 р. [10].

Отже, питання щодо процесу реевакуації біженців та військовополонених в радянській Україні залишається відкритим. Недостатньо дослідженими або зовсім не дослідженими є такі явища, як примус іноземців до прийняття радянського громадянства або до

неповернення на батьківщину (більшовики бажали використовувати це як козир, як показник визнання радянської влади з боку світового товариства); використання біженців як заручників, масові репресивні заходи проти іноземних громадян. Потребують свого дослідження й стратегії виживання та взаємодопомоги «тимчасового населення», його пошуки шляхів додому.

Метою цієї статті визначено аналіз нормативно-правових підстав для реєвакуації «тимчасового населення» України у 1922–1923 рр. та розгляд ситуації з відправкою на батьківщину іноземців, яка склалася у цей час на місцях (на прикладі Донецької губернії).

Дослідження базується на аналізі даних документів, що зберігаються у фонді 5 Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (це документи Центрального організаційно-адміністративного управління евакостолу – циркуляри, інструкції, звіти, ділова документація, доповідні записки тощо).

Завершення громадянської війни поклато початок правовому регулюванню в'їзду або виїзду іноземців з УСРР. Протягом 1920–1921 рр. були підписані угоди стосовно обміну військовополоненими та реєвакуації з Німеччиною, Польщею, Литвою, Естонією тощо. У лютому 1920 р. Центропленбеж було реорганізовано у Центральне управління з евакуації населення (Центроєвак).

По-перше, відбулося уточнення терміну «іноземець». Іноземець – це громадянин будь-якої нерадянської держави (який має підтвердити це

відповідним документом), який перебуває постійно чи тимчасово на території Радянської України. Документами для підтвердження іноземного громадянства були закордонні паспорти з візами від радянських полпредів та прикордонними відмітками й, навіть, дореволюційні закордонні паспорти з реєстрацією чи візою консульських представництв Російської імперії, а також інші документи (книжка військовополоненого, квиток біженця, акти громадянського стану, навіть «ручательства» кількох свідків у суді), що підтверджували закордонне громадянство, але з візами радянського полпреда. Ці документи давали дозвіл на працевлаштування та право на отримання виду на проживання. До іноземних підданих були віднесені також ті особи, хто мав на руках оптаційні посвідчення.

Проблеми із визнанням статусу іноземця, що мали місце на практиці, можна проілюструвати рішенням Завадморгуправ у Донецькій губернії, члена колегії НКВС Меламедовського. Останній, розглянувши подану 17 січня 1922 р. заяву Уповноваженого Миколаївського та Федорівського товариств німецьких колоністів гр. Зібберта А. А. про визнання зазначених колоністів німецькими громадянами й «беручи до уваги: 1. що визнання колоністів-німців германськими підданими під час окупації України німецькими військами зовсім не обов'язково для Радянської влади, 2. що приналежність до німецької нації абсолютно не може мати своїм наслідком приналежність неодмінно до німецького громадянства, 3. що

подвійне підданство, яке існувало під час німецької імперії, зовсім не дає приводу визнавати німецькими громадянами колишніх таємно підданих німецької імперії, а легально російських підданих, 4. що в договорі з Німеччиною немає ніяких згадок про право німецьких колоністів на приналежність до німецького громадянства, постановив: У клопотанні про визнання зазначених колоністів німецькими громадянами відмовити, про що довести до відома Донецького губотуправа і Старобільського Уотуправа» [11].

По-друге, у 1920–1921 рр. відбулося масове інтернування іноземних біженців та військовополонених (причому сотні тисяч людей вирушили самовільно). Біженці прибували з Сибіру, Поволжжя, Кавказу на територію України. Велика кількість їх зосередилася у Харкові. Влада вимушена була створювати додаткові спеціальні прийомники, посилювати санітарну обробку. Ситуація не поліпшилася у 1922 р., й влада на місцях розгубилася, тому у листопаді 1922 р. було розроблено спеціальну інструкцію про порядок реєстрації, складання списків, відправки на батьківщину контингенту Укревака. Цю інструкцію було складено на підставі існуючих договорів між УСРР та відповідними державами й на підставі циркулярів, наказів, інструкцій Наркомінсправ УСРР, Центреваку у Москві, Командвійськ УкрКриму тощо. Гриф інструкції – «Зовсім таємно, інструктувати в усному порядку» [12].

Згідно із документом, було окреслено наступні категорії населення:

1. Біженці Світової війни: поляки (окремо рахувалися зареєстровані та завізовані Польдеlegaцією біженці, поляки-члени КП(б)У, військовополонені громадянської війни, галичани, заручники); литовці, латиші, естонці та бесарабці (до підписання договорів з Естонією та Румунією реєвакацію не проводили).
2. Оптанті-поляки. Литовці, латиші, естонці – після ратифікації відповідних угод.
3. Демобілізовані бійці Червоної армії (поляки, латвійці, литовці, естонці, галичани, угорці, китайці, корейці, німці, італійці тощо).
4. Військові та цивільні полонені Світової війни.
5. Піддані західноєвропейських держав, які опинилися в УСРР.
6. Меноніти.

Підставою для реєвакації польських біженців став Ризький договір УСРР з Польщею. Реєстрація біженців Польщі, які залишили своє місце проживання під час Першої світової війни, відбувалося на підставі документів, які доводили факт біженства (пар. 6 інструкції з питання про реєстрацію та складання ешелону списків польських репатріантів) [13].

На всіх зареєстрованих біженців та членів їхніх родин складалися ешелонні списки за формою: номер, ПІБ, вік, сімейне відношення до глави сім'ї, національність, віросповідання, заняття, нинішнє місцеперебування, місце проживання на батьківщині, список документів, що додаються. Списки склалися в зошитах за абеткою за кожним

повітом або великим містом окремо (не більше 1000 осіб в ешелоні й 25–39 осіб у вагоні). Списки склалися у семи примірниках, підписувалися головою відповідного виконкому та скріплювалися сургучною печаткою виконкому. Три екземпляри списку відправлялися до місцевого губернського або повітового відділу ДПУ для перевірки й накладення візи про відсутність перешкод до виїзду зазначеної у списку кількості осіб за межі УСРР. Один екземпляр залишався в ДПУ, інші повертали назад. У разі виключення зі списку біженця при перевірці ДПУ, останнє обов'язково мало дати письмово мотиви виключення (якщо це не носило секретного характеру). Виключений (із родиною) викреслювався з усіх списків.

Після візування відділом ДПУ трьох примірників списків (з яких один з візою ДПУ) разом з документами біженця, які доводили факт біженства, надсилалися через нарочного або через фельд'єгерську частину ДПУ (в крайньому випадку – представником від біженців) для візування до Харкова, Укревак-НКВС. Документи біженців повинні були бути вкладені (для кожної сім'ї окремо) в конверти і складені згідно зі списком. Один екземпляр списку з візою ДПУ залишався у виконкомі. У Харкові один примірник списку з візою ДПУ залишався в Укревак, а два разом з документами надсилалися в Делегацію Польської республіки Російсько-Українсько-Польської змішаної комісії у справах репатріації для перевірки документів і накладення візи на право в'їзду до Польщі. Один екземпляр залишався в Польській делегації, другий, завізований, з документами біженців

повертався назад до Укревак-НКВС. За отриманим списком з Польделегації згідно з кількістю завізованих біженців, Укреваком замовлялася відповідна кількість вагонів для перевезення біженців (один вагон на 25–30 осіб). Після отримання наряду на вагони, завізований список, документи біженців та копія наряду передавалися Відрядженому від виконкому нарочному або представнику біженців, який мав чекати в Харкові (приблизно 3–5 днів). Після цього всім біженцям оголошувалося, хто з них пропущений Польською делегацією, а хто ні, видавалися всім на руки їхні документи й затверджувався день від'їзду (приблизно через два тижні після отримання списку з Харкова).

У визначений день виконком організував рівномірну посадку біженців у вагони, причому один з них надавався в розпорядження коменданта, що супроводжував ешелон (якщо в ешелоні було понад 500 осіб), й один (санітарний) – в розпорядження лікаря ешелону. Якщо в ешелоні було до 500 осіб, то надавався один вагон коменданту і лікарю. Відправка біженців за маршрутом, що був зазначений у наряді, проводилася безкоштовно – за рахунок Укревака. Комендант ешелону признавався виконкомом зі своїх співробітників, а за відсутності такого, а також при ешелоні до 500 осіб, призначали старшого з біженців. Лікар, а також лікпом призначалися виконкомом з біженців, якщо серед тих, хто їде цим ешелonom був медперсонал, або ж, за відсутності таких, на вимогу виконкому Губздравом признавався тільки один лікар для супроводу

ешелонів. Ешелон до 200 осіб при відсутності лікаря або лекпома відправляли без таких.

Коменданту ешелону вручали під розписку всі дорожні документи й три екземпляри списку, з яких один примірник з візою ДПУ, один – з візою Польської делегації й один екземпляр без візи. Один примірник списку (без віз, але з відміткою на ньому номерів й дат віз ДПУ і Польської делегації й копіями самих віз) залишався у виконкомі. Комендант ешелону передавав один примірник списку з візою ДПУ на українському Прикордонному контрольному пункті в Шепетівці, другий примірник з візою Польської делегації при здачі ешелону – польській Прикордонній Приймально-контрольній комісії в Здолбунові, а третій примірник (без віз) з відміткою польської влади в Здолбунові про прийняття ешелону з біженцями передавався комендантом на зворотньому шляху, у лінійному пункті в Шепетівці. Про відправку ешелону та кількість біженців виконком негайно телеграфував в Укресак-НКВС.

Біженці, які не мали ніяких документів або мали документи, які недостатньо доводили факт біженства, реєстрації не підлягали. Їм необхідно було чекати з місця свого попереднього постійного проживання на батьківщині документи, що доводили їхній від'їзд звідти під час війни. За поданням таких документів вони вносилися в черговий список. Винятки робилися зрідка, й стосувалися тільки робітників або селян.

Біженці, які були видалені польською делегацією зі списку, оскільки не мали документів, які

доводили факт біженства, не включалися вдруге до наступних списків до моменту надання ними додаткових документів. Ті біженці, які відстали від ешелону з поважної причини (хвороба, смерть чи народження члена сім'ї), при поданні ними відповідного офіційного документа, повторно вносилися до наступного списку. Біженець, який був завізований на від'їзд Польською делегацією, мав право безперешкодно ліквідувати законно належне йому майно. Дозвіл на вивезення майна в нормі, що була передбаченої 7 ст. Угоди про репатріацію, був непотрібний. Дозвіл на вивезення майна понад норми видавала Губернська Міжвідомча Комісія з видачі дозволів на вивезення майна іноземцями при Губвнешторзі.

Біженці-члени КП(б)У, які виявляли бажання їхати на батьківщину, вносилися до ешелоних списків виключно з відома й дозволу губкому. Демобілізовані червоноармійці-поляки, колишні військовополонені Світової війни, галичани і військовополонені-поляки громадянської війни вносилися до окремих списків. До документів демобілізованих червоноармійців необхідно було докласти послужний список або червоноармійську книжку, до документів галичан – документ, який доводив факт служби у колишній Австро-Угорській армії, а до документів військовополонених поляків – документ, який доводив факт служби в польській армії або факт полону [14]. Відправка біженців на батьківщину за власний рахунок, за індивідуальними списками заборонялася.

Заручники (заарештовані радянською владою в 1920–1922 рр.

як піддані Польської республіки за контрреволюцію, шпигунство, як заручники Українсько - польської громадянської війни тощо) та інтерновані (заарештовані за кримінальні, спекулятивні та інші справи) вносилися за формою, зазначеною у параграфі 2 до окремого списку заручників та інтернованих. До цього списку необхідно було додати пояснювальну записку за формою: ПІБ, у чому звинувачувався, ким був заарештований, коли, ким засуджений, який вирок, коли був звільнений, характеристика цієї особи, яку цінність він являє для нас, а також для Польдеlegaції на предмет встановлення черги виїзду.

Відправка біженців-литовців відбувалася згідно з мирним договором та договором про реєвакуацію біженців, що були укладені між УСРР та Литовською демократичною республікою у Москві. Механізм відправки за деякими виключеннями був аналогічний. Реєстрація біженців Литви відбувалася на підставі їхніх документів, що доводили факт біженства (ст. 2 Договору) [15]. У Харкові один примірник (з візою ДПУ) залишався в Укреваку, два примірники з документами надсилалися до Уповноваженого Литви з реєвакуації біженців на Україні для перевірки документів і накладення візи на право в'їзду до Литви. Один екземпляр залишався в Уповноваженого Литви, другий, завізований з документами біженців, повертався до Укревак-НКВС. Передача комендантом ешелону списків з візою ДПУ відбувалася на російському Прикордонному пункті в Себежі, другий примірник з візою

уповноваженого Литви – при здачі ешелону – литовській Прикордонній Приймально-Контрольній Комісії в Розеновській. Положення про заручників та оптантів виключалися.

Стосовно латиських біженців – все відбувалося на підставі Договору і Конвенції про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців, укладених між УСРР і Латвійською демократичною республікою в Москві. Реєстрація біженців Латвії, які покинули своє місцепроживання під час Світової війни, проводилася на основі їхніх документів, які доводили факт біженства відповідно до ст. 2 Конвенції про порядок відправлення на батьківщину латвійських біженців. Решта відбувалося аналогічно литовських біженців.

Естонські та бесарабські біженці реєстрації та реєвакуації не підлягали. Естонські – до ратифікації Мирного договору між УСРР та Естонською Республікою, бесарабські – до підписання Договору або Угоди між УСРР та Румунією, у складі якої перебувала колишня Бесарабська губернія. Винятки робилися лише у випадках отримання відповідного дозволу з боку НКВС. Біженці Бесарабії як громадяни спірної місцевості визнавалися громадянами УСРР.

Польські оптанті, які отримали оптаційні свідоцтва, відправлялися додому згідно з особливою інструкцією НКВС та Укревака. Підставою для відправлення була ст. 6 Договору УСРР та Польщі. Вони їхали на батьківщину виключно за свій рахунок. Якщо бажала їхати колективно група оптантів, то відправлення мало відбутися згідно з правилами колективної відправки

польських оптантів. Литовські, латиські та естонські оптанти не підлягали відправленню до виопрацювання відповідних інструкцій та ратифікації договору.

Окремі списки складали для демобілізованих червоноармійців-іноземців. Ідеї світової революції стали неактуальними, іноземців у Червоній армії було занадто багато, й у 1921–1922 рр за наказами РВС розпочався процес їхнього звільнення. Доказами іноземного громадянства були паспорти, що видавалися до 1917 р. за кордоном або в Росії дипконсульствами або представництвами відповідних країн. Визнавалися види на проживання, що були видані російською владою до 1917 р.

Наказ РВС № 2577 від 1921 р. приписав демобілізованих червоноармійців - поляків вносити до ешелонного списку польських біженців. Якщо з міста, де вони служили, відправки польбіженців не проводилися, демобілізованих солдат відправляли до Харкова у розпорядження Укревака–НКВС, звідки вони зі найближчим транспортом виїжджали до Польщі. До відправки ешелону колишні червоноармійці отримували в Україні приміщення та провіант. Такий самий механізм застосовувався відносно колишніх червоноармійців литовців та латвійців (згідно з наказом Командуючого військами Укркрина 1921 р. за № 1742 (наказ РВС № 2567). Демобілізованих естонців реєстрували та відправляли до Харкова у розпорядження Укревака–НКВС, звідки вони відправлялися до Москви (до Центреваку), а потім далі – до Естонії (пояснення мобуправління штабу ВСУК за

№ 101983)) [16]. Демобілізованих галичан реєстрували й вносили до ешелонних списків як демобілізованих поляків. Якщо в них було достатньо документів, які доводили факт, що вони є військовополоненими – а влада намагалася реєструвати їх саме як військовополонених (аргументуючи це тим, що останні безперешкодно візуються Польделегациєю, існує менш формальностей при переході кордону (Наказ 1741-2577)). Демобілізовані угорці реєструвалися й відправлялися до Харкова, потім – до Москви, а звідти – на батьківщину (наказ командвійск Укркрина від 1921 за № 1052 та роз'яснення Мобуправління штабу ВСУК за № 96555). Аналогічно поступали із червоноармійцями-китайцями, корейцями, германцями, чехами, італійцями.

Відправка ешелонів з мобілізованими червоноармійцями була безкоштовною, але фіксувалися поодинокі випадки відправлення за власний рахунок. Звільнені з Червоної армії підлягали обслуговуванню з боку Укревака тільки в тому випадку, якщо вони з'явилися до Укреваку, не пізніше як через два місяці після звільнення з військової частини, в іншому випадку вони вважалися звичайними біженцями й позачерговому відправленню не підлягали.

Особливу категорію складали військовополонені та цивільно-полонені іноземці. На території колишньої Російської імперії перебувало у 1918 р. 180 тисяч полонених німців, 1,600 тисяч австро-угорців, десятки тисяч турецьких та болгарських полонених – колишніх солдат та офіцерів

воюючих армій. До «цивільно-полонених» потрапляли всі піддані або громадяни Австро-Угорщини, Німеччини, Болгарії та Туреччини, які проживали у Російській імперії. На початку війни вони як піддані ворожих держав були заарештовані, заслані або перебували під наглядом.

Реєстрація військовополонених Світової війни (кожної національності окремо) проводилася згідно форми: №, ПІБ, вік, сімейний стан, військова частина, заняття, місце проживання на батьківщині, перелік документів. Порядок першочерговості відправлення військовополонених на батьківщину визначався віком (старше 55 років) й тривалістю полону. Першочерговому поверненню на батьківщину підлягали особи, які мали травми або хвороби, перелік яких складався з 13 пунктів. На першому місці стояли втрата кінцівок, захворювання спинного мозку, параліч, пошкодження мозку, відсутність ока або втрата зору, вогнепальні поранення, туберкульоз, психічні захворювання. Підлягали обліку всі пошкодження й приховані хвороби, які за висновком лікарів не могли бути вилікувані раніше, ніж за 6 місяців.

Колективні відправки полонених провадилися виключно Укреваком. Старі документи, що доводили факт полону, служби у ворожій армії або іноземного громадянства, у полонених не відбирали. Ніяких реєстраційних карток чи білетів їм не видавали. У Харкові до подальшої відправки полонені користувалися безкоштовно гуртожитком Укреваку. Якщо полонений служив у частинах Червоної Армії, при його звільненні, згідно з існуючими наказами

Командвойск УкрКрима, він користувався всіма привілеями демобілізованого (безкоштовною позачерговою відправкою, гуртожитком, продовольством та ін.). Якщо полонений відмовлявся від репатріації на батьківщину, з нього брали два екземпляри заяви-розписки про відмову, складали списки у двох екземплярах та пересилали до Укреваку, а полоненого відправляли до виконкомів на предмет отримання з міліції української посвідки на проживання як громадянина УСРР.

Відправка на батьківщину громадян західноєвропейських держав відбувалася двома шляхами – через НКЗС – з отриманням закордонних паспортів або через Укревак, у вигляді репатріації, згідно з існуючими Угодами між УСРР і відповідними державами. Індивідуальна відправка відбувалася за власний рахунок. Відправка неможливих іноземців при наявності людей не менше як на вагон (20–25 осіб) проводилася безкоштовно. Реєстрували іноземнопідданих за формою: ПІБ, вік, сімейний стан, заняття, стан здоров'я, коли приїхав до Росії, місце проживання на батьківщині. Склалися списки у семи примірниках, візувалися в ДПУ й через Укревак-НКВС, Наркоміндел УРСР: списки французів візувалися на право транзитного проїзду через Польщу польським посольством, якому французьке посольство передало захист інтересів громадян Франції та надання їм матеріальної допомоги при відправленні на батьківщину (відправка через Шепетівку). У Москві знаходилася Королівська Італійська місія у справах італійських громадян — відправка через Одесу морем.

Відправлення всіх інших громадян відбувалася через Москву.

Окремо відбувалася реєстрація та відправка менонітів – вихідців з Німеччини та Голландії – колоністів, які мешкали в Донецькій, Катеринославській, Запорізькій та Миколаївській губерніях: списками з візою ДПУ (представлялися до Укревак-НКВС) за свій рахунок на обране ними нове місце проживання в Південній Америці (дозвіл НКВС України від 24 квітня 1922 за № 21383) [17].

Особи, які проживали в Польщі чи Литві в період царського режиму, через те, що самі або їхні батьки перебували на службі царського уряду по військовому або цивільному відомствам (військовослужбовці, чиновники, священики) – не могли вважатися біженцями (пар. 2 Додаткового протоколу до Угоди про репатріацію і примітка 3 статті 2 Договору УСРР і Литвою про реєвакацію біженців). Прибулі до Росії реемігранти з Америки, Франції, уродженці Польщі, Литви, Латвії та Естонії не могли виїхати туди з біженськими ешелонами, як біженці цих держав. Виїзд зазначених осіб на батьківщину міг бути дозволений лише в порядку оптації, коли кожен бажаючий виїхати на батьківщину, зобов'язаний був попередньо оптувати громадянство відповідної держави.

Укревак-НКВС повідомляв, що станом на 4 жовтня 1922 р. кількість ще не відправлених біженців Польщі, Литви та Латвії в Україні та в Криму складала: поляків – 23000, литовців – 5000, латвійців – 2000 [18]. Проте, ці дані важко вважати за правдиві – перегляд звітів про відправку з місць доводить, що цифри є заниженими

(влада поспішала відрепортувати про завершення реєвакації). 13 січня 1923 р. губвідділ Донецької губернії повідомляв, що до Польщі відправлений у листопаді 1922 р. ешелон № 661 з польськими біженцями кількістю 613 осіб. До відправлення залишилося 11630 осіб. У подальшому терміново будуть складені списки 12, 13, 14-го ешелонів по 1000 осіб у кожному [19]. 24 березня 1923 р. тільки одна Донецька губернія звітувала, що у грудні 1922 – лютому 1923 р. було зареєстровано та відправлено біженців до Польщі – 6651, Литви – 1602, Латвії – 2101, військовополонених – 857 [20].

У травні 1923 р. у доповіді з Донецької губернії наводяться дані стосовно існуючих труднощів. На питання, що гальмує роботу, було зазначено: «...тормозит роботу нехватка точних сведений о границах республик Литва, Польша, Латвия... В большинстве случаев преграды встречаются со стороны железнодорожных администраций; несмотря на своевременную завку о подаче вагонов, они не подаются по 10–15 суток, что приводит к заболеваниям среди беженцев эпидемическими болезнями – тиф, оспа... Каждый список беженцев находится в местном отделе ГПУ, визируется в среднем 12–15 дней». Що стосується загальної кількості біженців Польщі по губернії, то їх зареєстровано у кількості 6967 осіб. Усіх зареєстрованих біженців Латвії – 2317 осіб [21].

Прогнозувалося, що протягом 1923 р. реєвакація на території Донецької губернії повинна закінчитися. Природно, офіційна статистика це підтвердила: 30 грудня

1923 р. реєстрація іноземних громадян показала цифру лише 578 осіб: «Великобританських підданих – 11, персидських підданих – 114, турецьких підданих – 103, італійських підданих – 8, болгарських підданих – 121, німецьких підданих – 38, румунських підданих – 6, французьких підданих – 5, чеськословацьких підданих – 33, грецьких підданих – 125, австрійських підданих – 6, бельгійських підданих – 4; японських підданих – 1, швейцарських підданих – 2, фінляндських підданих – 1» [22]. Проте неофіційно в УСРР продовжували перебувати тисячі іноземних громадян, серед яких великий відсоток складали колишні біженці та військовополонені.

Таким чином, масова еміграція біженців з УСРР стала можливою з 1920 р. До кінця 1922 р. в цілому був прописаний механізм виїзду з УСРР іноземних громадян. Сам процес відрізнявся неорганізованістю й всіляко гальмувався. Радянська влада намагалася не стільки допомогти біженцям, скільки скоріше припинити безкоштовну допомогу, перекласти економічний тягар на самих біженців. Протягом двох–трьох років багато з тих, хто бажав емігрувати, скористалися цією можливістю. Проте багато хто з різних причин залишився в УСРР, й радянський уряд продовжував використовувати іноземних громадян як козир у стосунках із закордонням.

RESUME. On the basis of analysis of the archived materials in the article the features of process of forming of legal base and mechanisms of departure from Soviet Ukraine of foreign refugees and prisoners of war are probed at the

beginning of 1920th An author exposes the features of forming of categories of foreigners-contingent of Ukraine, mechanisms and existent practice of dispatch of foreigners on a motherland. A conclusion is done that on the whole the mechanism of departure from Soviet Ukraine of foreigners was prescribed to the end of 1922. A process differed disorganization of y braked in every way. Soviet power aimed not so much to help refugees, how many to stop a free of charge by him help, shift a financial load on refugees. In the flow of 2-3 years many of those, who wished to emigrate, took advantage of this possibility. However many refugees for diverse reasons remained to Soviet Ukraine and soviet government continued to use foreign citizens, as trump in relationships with Foreignness.

Keywords: foreigners, legal base, mechanisms of departure, refugees, prisoners, optants.

РЕЗЮМЕ. На основе анализа архивных материалов в статье исследуется процесс формирования правовой базы и механизмов выезда из УССР в начале 1920-х гг. иностранных беженцев и военнопленных. Автор раскрывает особенности формирования категорий иностранцев – контингента Укревака и существующую практику их отправки на родину. Сделан вывод о том, что в целом механизм выезда иностранцев из УССР был прописан до конца 1922 г. Сам процесс отличался неорганизованностью и всячески тормозился. Советская власть стремилась не столько помочь беженцам, сколько прекратить оказание им бесплатной помощи, переложить финансовый груз на самих иностранцев. В течении двух–

трех лет многие из желающих эмигрировать сделали это. Однако, многие (по разным причинам) – остались в советской Украине, и советское правительство продолжило использование иностранных граждан

в качестве козыря в отношениях с зарубежьем.

Ключевые слова: иностранцы, правовая база, механизмы выезда, беженцы, военнопленные, оптанты.

Примітки:

1. Аникст А. Количество военнопленных на всей территории России за время с 1915 г. по 1 апреля 1918 г. / А. Аникст // Статистика труда. – 1918. – № 3. – С. 12–14.

2. Ульянов И. И. Октябрьская революция и военнопленные / И. И. Ульянов // Пролетарская революция. – 1929. – № 7 (90). – С. 99–110.

3. Шнейдер И. Революционное движение среди военнопленных в России в 1915–1919 гг. / И. Шнейдер // Борьба классов. – 1935. – № 3. – С. 54–61.

4. Октябрьская революция и зарубежные славянские народы. – М., 1957; Голуб А. Польские революционные войска в России в 1917–1920 годах / А. Голуб // Вопр. истории. – 1958. – № 3. – С. 44–63; Он же. Братство, скрепленное кровью. – М., 1958; Клеванский А. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус / А. Клеванский // Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России (1914–1922 гг.). – М., 1965; Жаров Л. Интернациональные части в боях за власть Советов в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР / Л. Жаров, В. Устинов. – М., 1960; Муратов И. Из истории интернациональных формирований в СССР в 1918–1922 годах (Обзор литературы) / И. Муратов // Воен.-ист. журн. –

1960. – № 5. – С. 19–21; Интернационалисты в боях за власть Советов: сб. ст. / под ред. М. А. Бирмана. – М., 1965; Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: сб. док. / предисл. Д. Милей. – М., 1968. – Т. 1, 2; Интернационалисты: в 2 ч. / авт. части вып. В. Копылов, А. Клеванский, А. Манусевич. – М., 1971 – Ч. 1.

5. Интернационалисты: Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России (1917–1920 гг.). – М., 1987.

6. Щеров И. Организация и деятельность коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае (1914–1922): дис. ... канд. ист. наук / И. Щеров. – М., 1998.

7. Белковец Л. Иностранцы в Советской России (СССР): регулирование правового положения и порядка пребывания (1917–1939-е гг.). Вторая часть / Л. Белковец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-notabene.ru/lr/article_808.html#23

8. Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости. Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики / Ю. Фельштинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://royallib.com/read/felshtinskiy_yu/k_istorii_nashey_zakritosti.html#0

9. Белова И. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг. – М.: АИРО-XXI, 2014. – 432 с., Белова И. Положение беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1921 г. / И. Белова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2012. – № 4 (18): в 2-х ч. – Часть II. – С. 26–29; Белова И. Резвакуация беженцев Первой мировой войны из Советской России в 1922–1923 гг.: заключительный этап / И. Белова // Вестник архивиста. – 2012. – № 3. – С. 167–176.

10. Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–

1918 pp.) / Л. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012.

11. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 35. – Арк. 1.

12. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2160. – Арк. 31.

13. Там само. – Арк. 32.

14. Там само. – Арк. 34.

15. Там само. – Арк. 46.

16. Там само. – Арк. 54.

17. Там само. – Арк. 58.

18. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 3.

19. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2180. – Арк. 6.

20. Там само. – Арк. 20.

21. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 2163. – Арк. 29.

22. ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 118. – Арк. 38–48.